

Poznańskie Studia Teologiczne 33(2018), s. 163–175
doi:10.14746/pst.2018.33.09

Piotr Franciszek Neumann OCD¹
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Diecezja poznańska u schyłku Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Przedmiotem niniejszego opracowania jest diecezja poznańska w ostatnim okresie istnienia wolnej Rzeczypospolitej zwanej w historiografii Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Zostanie tu przedstawionych kilka aspektów składających się na obraz diecezji poznańskiej w tym czasie. Rzecz jasna nie jest to omówienie wyczerpujące, bo takim być nie może po pierwsze ze względu na wyznaczone rozmiary prezentacji tematu, po drugie dlatego, że niektóre zagadnienia szczegółowe nie zostały jeszcze opracowane wystarczająco gruntownie, choć można mieć nadzieję, że wiedzę o diecezji poznańskiej tego okresu znacząco poszerzy drugi tom nowego opracowania jej dziejów, będący w przygotowaniu przez zespół historyków poznańskich. Gdy chodzi o podstawę źródłową badań nad diecezją poznańską w XVIII wieku, należy stwierdzić, że baza ta jest nieporównanie obszerniejsza niż dla pierwszych wieków jej istnienia, z drugiej jednak strony jest dalece niekompletna ze względu na spustoszenia, jakie nastąpiły w wyniku wojen, najazdów i okupacji czy klęsk żywiołowych. W tym kontekście trzeba wymienić przede wszystkim bezpowrotną utratę części niezwykle cennych poznańskich *acta episcopalia*, które uległy zniszczeniu podczas powstania warszawskiego². Należy dodać, że to, co do naszych czasów przetrwało, nie zostało jeszcze należycie przebadane i wykorzystane w celu wprowadzenia do opracowań o dziejach Kościoła w Polsce.

¹ Ojciec dr hab. Piotr Franciszek Neumann OCD, prof. UAM — pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Zakład Teologii Patrystycznej i Historii Kościoła (neumann@amu.edu.pl).

² Por. *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, opr. M. Banaszak, F. Lenort [w:] *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1975 r.)*. Informator o materiałach archiwalnych, red. C. Skopowski, t. 2, Warszawa 1982, s. 237–487, tu: s. 310; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 168–169.

W prezentowanym okresie mówimy o Kościele Poznańskim jako o diecezji. Taki był jej status od zarania, a zmienił się dopiero w warunkach zaboru pruskiego, gdy w 1821 roku nastąpiła unia personalna *aeque principaliter* z archidiecezją gnieźnieńską, dzięki czemu ta ostatnia została uchroniona od zamierzonej przez władzę pruskie likwidacji, a diecezja poznańska uzyskała rangę archidiecezji³.

Kościół rzymskokatolicki w Rzeczypospolitej w XVIII wieku tworzyły dwie metropolie. W skład gnieźnieńskiej wchodziły: na ziemiach Korony archidiecezja gnieźnieńska oraz diecezje poznańska, krakowska, płocka, włocławska i chełmińska, a w Wielkim Księstwie Litewskim wileńska, żmudzka, smoleńska i inflancka na tamtejszym obszarze lennym. Drugą była metropolia lwowska obejmująca archidiecezję takiejże nazwy oraz diecezje chełmską, kamieniecką, kijowską, łucką, przemyską oraz bakowską w Mołdawii. Do tego należy dodać dwie diecezje podległe bezpośrednio Stolicy Apostolskiej: warmińską i wrocławską. Ta ostatnia leżała poza granicami Rzeczypospolitej, ale dwa nieduże terytoria podległe biskupowi wrocławskiemu były położone w obrębie Królestwa Polskiego⁴.

Obszar diecezji poznańskiej u schyłku Rzeczypospolitej obejmował prawie 28 i pół tys. km kw. Wśród diecezji na ziemiach etnicznie polskich zajmowała ona trzecie miejsce po największej krakowskiej i po gnieźnieńskiej. Krakowska miała 54 tys. km kw., a gnieźnieńska 40 i pół tys. Z kolei diecezja poznańska była prawie pięciokrotnie większa od chełmińskiej. Dodać warto, że niektóre diecezje na ziemiach ruskich Korony (a więc w metropolii lwowskiej) i na ziemiach litewskich były nieporównanie rozleglejsze, np. wileńska była ośmiokrotnie większa od poznańskiej, a łucka prawie czterokrotnie⁵.

Cechą charakterystyczną diecezji poznańskiej było to, że jej terytorium tworzyły dwie odrębne części: wielkopolska i mazowiecka, które rozdzielała archidiecezja gnieźnieńska. Geneza takiego stanu rzeczy nie jest jasna⁶. Jakkolwiek było, władza biskupów poznańskich rozciągała się nad terytorium wielkopol-

³ Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 185–187; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 4–5; M. Banaszak, *Prymasostwo polskie w dziejach narodu i Kościoła (do roku 1939)* [w:] *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 35–57, tu: s. 41–42; W. Jakubowski, M. Solarczyk, *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku. Informatorium historyczne*, Warszawa–Olsztyn 2011, s. 156.

⁴ Por. S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 25, 103; W. Jakubowski, M. Solarczyk, *Organizacja Kościoła...*, s. 23–24.

⁵ Por. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 86–87, 89–91, 93.

⁶ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 7–11; A. Weiss, *Poznańska diecezja* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 170–197, tu: kol. 171; H. Małecki, *Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XI, 1998, s. 11–50, tu: s. 13–14.

skim, gdzie znajdował się kościół katedralny, oraz nad terytorium mazowieckim, gdzie z kolei głównym kościołem była kolegiata św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Ze względu na to, że Warszawa z biegiem czasu zaczęła odgrywać wiodącą rolę w państwie jako siedziba króla i dworu oraz centrum życia politycznego, biskupi poznańscy od XVII wieku coraz częściej przebywali właśnie w stolicy państwa i tam posiadali rezydencję. Przybywali oczywiście do Poznania, ale zasadniczo rezydowali w Warszawie⁷; do tego przynajmniej od XVIII wieku tytułowali się biskupami poznańskimi i warszawskimi, choć w Warszawie istniała jedynie kolegiata, a nie konkatedra⁸.

W interesującym nas okresie biskupami poznańskimi było dwóch duchownych: najpierw biskup Andrzej Stanisław Kostka Młodziejowski, a po nim Antoni Onufry Okęcki. Początek rządów Młodziejowskiego przypada na rok 1768, śmierć Okęckiego na rok 1793. Są to zatem w całości lata panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Biskup Okęcki umiera w roku drugiego rozbioru Polski, kiedy to cały obszar jego diecezji w Wielkopolsce przechodzi pod panowanie pruskie.

Andrzej Mikołaj Stanisław Młodziejowski pochodził z Wielkopolski, z województwa kaliskiego, z niezamożnej rodziny szlacheckiej (jego ojciec „dzierzawkami chodził”). Wszystkie święcenia od niższych do prezbiteratu otrzymał w ciągu 18 dni. Początkowo związany był z Andrzejem Stanisławem Załuskim, biskupem najpierw plockim, a później krakowskim. Przez około dziesięć lat przebywał w Rzymie, gdzie na Uniwersytecie Rzymskim (La Sapienza) uzyskał doktorat praw, a także był rektorem hospicjum i kościoła św. Stanisława. Po powrocie był kanclerzem biskupa Załuskiego w Krakowie, następnie przeszedł do najbliższego otoczenia prymasa Władysława Łubieńskiego, był jego kanclerzem i wywierał na niego znaczący wpływ w podejmowaniu decyzji. Odznaczał się bystrą inteligencją, był pracowity, systematyczny, doskonale znał łacinę, fran-

⁷ Pierwszym z biskupów poznańskich, który zaczął na stałe rezydować w Warszawie, był Stefan Wierzbowski (biskup poznański 1663–1687). Na ogół przyjmuje się, że od tego czasu aż do 1793 roku ordynariusze przybywali do Poznania zazwyczaj tylko na ingres. Wydaje się, że zagadnienie wymaga dalszych badań, bowiem np. szczegółowa analiza przeprowadzona na podstawie księgi czynności pontyfikalnych bpa Jana Joachima Tarły (biskup poznański 1723–1732) pozwala stwierdzić, że rokrocznie (z wyjątkiem pierwszego roku pełnienia urzędu) przebywał on w wielkopolskiej części swej diecezji, spędzając w niej od kilku tygodni do kilku miesięcy. Miejscem pobytu był wtedy Poznań albo Ciążeń, w którym znajdowała się jedna z rezydencji w dobrach biskupich na obszarze Wielkopolski. Por. P.F. Neumann, *Jan Joachim Tarło biskup kijowski (1718–1723) i poznański (1723–1732). Czynności pontyfikalne*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 11 (2016), s. 109–152, tu: s. 145–146, 148; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 108; A. Weiss, *Poznańska diecezja*, s. 171; H. Małecki, *Dwustulecie Kościoła...*, s. 16–17.

⁸ Ksiądz Józef Nowacki podkreśla, że Stefan Wierzbowski, który pierwszy zaczął się nazywać biskupem poznańskim i warszawskim, uczynił to bez upoważnienia Stolicy Apostolskiej oraz nie zważając na protesty ze strony swej kapituły katedralnej. Por. tenże, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 108.

cuski i włoski. Zbliżył się do stronnictwa Familii Czartoryskich i wkrótce stał się człowiekiem zaufanym ambasady rosyjskiej, pozostając na pensji rosyjskiej (otrzymywał z tego tytułu 4000 dukatów rocznie). Kariera polityczna i kościelna Młodziejowskiego nabrała przyspieszenia: został podkanclerzym koronnym, biskupem przemyskim, wreszcie kanclerzem. Ścisłe współpracował z ambasadorem Replinem. W swojej działalności politycznej popierał projekt zmniejszenia zależności Kościoła polskiego od Rzymu i zniesienia jurysdykcji nuncjusza. Zbiegał u Stolicy Apostolskiej o zmniejszenie liczby świąt kościelnych i nie czekając na decyzję, jedyny z episkopatu dokonał redukcji świąt w swojej diecezji. Biskupem przemyskim był niecałe dwa lata, ale ani razu nie przebywał w tej diecezji. Po śmierci biskupa Teodora Kazimierza Czartoryskiego w 1768 roku został biskupem poznańskim. Udało mu się to osiągnąć przy poparciu Replina. Miał wtedy 54 lata i urząd biskupa poznańskiego sprawował przez 12 lat. W sprawach bieżącej polityki okazał się przeciwnikiem konfederacji barskiej i nadal ściśle współpracował z ambasadorem rosyjskim na rzecz ograniczenia władzy królewskiej i umocnienia wpływów rosyjskich w Polsce. Ingres do katedry poznańskiej odbył dopiero po 11 latach, na rok przed śmiercią. Mało zajmował się sprawami diecezji; aby temu zaradzić, w 1775 roku przyjął na koadiutora biskupa chełmskiego Okęckiego. Jako kanclerz był niezwykle obowiązkowy, potrafił pracować po 20 godzin na dobę. Należał do najbogatszych ludzi w Rzeczypospolitej. Dwór prowadził na magnacką skalę, na modłę świecką i wolteriańską, z obyczajami właściwymi elicie oświeconej. Zmarł 20 marca 1780 roku w Warszawie i został pochowany w tamtejszej kolegiacie św. Jana⁹. Wybitny historyk diecezji poznańskiej Józef Nowacki chwali go za to, żełożył hojnie na odbudowę katedry poznańskiej po pożarze (co było jego obowiązkiem), i podkreśla, że zarządził wizytację w całej diecezji. Jako zarzuty wymienia: politykę prorosyjską, sprzyjanie pierwszemu rozbiorowi kraju oraz udział w roztrwonieniu dóbr pojezuickich¹⁰.

Z chwilą śmierci Młodziejowskiego biskupem został jego koadiutor Antoni Onufry Okęcki. Pochodził z Mazowsza, pisał się z Okęcia pod Warszawą. Uartym zwyczajem pozyskał kilka prałatur w kapitułach różnych diecezji, zdobył doktorat praw w Krakowie. W 1770 roku król wyznaczył go na biskupstwo chełmskie. Pięć lat później Okęcki został koadiutorem biskupa poznańskiego Młodziejowskiego, nadal będąc biskupem chełmskim z siedzibą w Krasnymstawie, i sam przyjął na to biskupstwo koadiutora. Biskupem poznańskim został z chwilą śmierci Młodziejowskiego. Miał wówczas 50 lat i rządził diecezją lat 13. On również był zaangażowany w politykę. Po Młodziejowskim został kanclerzem koronnym, jednak zrezygnował z tego urzędu po sześciu latach. Pozostawał wierny królowi i cieszył się jego względami. Uczestniczył w Sejmie Czteroletnim,

⁹ Por. W. Müller, W. Szczygielski, *Młodziejowski (Młodziejewski) Andrzej Mikołaj herbu Korab (1717–1780) kanclerz wielki koronny, biskup poznański*, PSB, t. 21/3, z. 90, 1976, s. 428–432.

¹⁰ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 113.

poparł konfederację targowicką. Nie figurował na żadnej liście pensjonariuszy obcych państw. Cieszył się uznaniem współczesnych, stawiano go za wzór obywatela, prowadził skromny tryb życia. Uważa się, że był raczej kapłanem niż mężem stanu. Zajmował się sprawami diecezji. Rok po objęciu diecezji odbył ingres do katedry poznańskiej. Wizytował katedrę iłożył na jej odbudowę po pożarze, a potem po zawaleniu się wieży. W sytuacji, jaka zaistniała po zamknięciu Akademii Lubrańskiego przez Komisję Edukacji Narodowej, zreformował seminarium poznańskie, powierzając jego prowadzenie misjonarzom św. Wincentego. Seminarium to zostało wówczas przekształcone z alumnatu w studium teologiczne. Na zaniebane zbiory archiwum kapituły przeznaczył budynek psalterii, a zbiory skatalogował bardzo sumiennie kanonik Mateusz Zymchanowski. Antoni Okęcki zmarł 15 czerwca 1793 roku w Warszawie i tam w kolegiacie został pochowany¹¹. J. Nowacki dodaje, że Okęcki zmarł złamany drugim rozbiorem Polski¹².

Bardzo ważną rolę spełniali w diecezji biskupi sufragani. Przez cały omawiany czas w diecezji był przynajmniej jeden sufragan. Pierwszym chronologicznie był Władysław Wierusz Walknowski, prekonizowany zaraz na początku rządów Młodziejowskiego i z jego inicjatywy. Funkcję sufragana pełnił przez 11 lat. Zmarł w 1779 roku i został pochowany w katedrze poznańskiej. Nowy ordynariusz Okęcki wystarał się o ustanowienie sufragana w osobie Franciszka Ksawerego Rydzyńskiego. Ten przeżył Okęckiego i swoje funkcje pełnił także w pierwszych latach rządów Ignacego Raczyńskiego, po czym w 1796 roku został ustanowiony biskupem chełmińskim. Był jeszcze trzeci biskup, którego należy wymienić, Ludwik Józef de Mathy. O jego prekonizację zabiegał jeszcze krótko przed swoją śmiercią biskup Młodziejowski, natomiast biskup Okęcki wprawdzie udzielił Mathy'emu sakry, niemniej wystarał się o innego sufragana, wspomnianego Ksawerego Rydzyńskiego. Ludwik Mathy wykonywał akty pontyfikalne w diecezji, ale sufraganem poznańskim został mianowany dopiero po przeniesieniu Rydzyńskiego do Chełmna. Biskupi sufragani nie mieli żadnego udziału w zarządzaniu diecezją. Ich zadaniem było wykonywanie czynności pontyfikalnych, przede wszystkim uroczyste celebry w katedrze, jako że nie było w Poznaniu ordynariusza, udzielanie tonsury i święceń od ostiariatu do prezbiteratu, święcenie kościołów, ołtarzy, portatyli, dzwonów oraz olejów świętych¹³.

Władzę w diecezji z ustanowienia ordynariusza pełnili wikariusze generalni. Ich rola w zarządzaniu była szczególnie duża w części wielkopolskiej ze względu na to, że biskup poznański rezydował w Warszawie. Biskupi udzielali swoim wikariuszom generalnym bardzo szerokich kompetencji, należało do nich m.in. ery-

¹¹ Por. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Okęcki Antoni Onufryherbu Radwan (1729–1793) biskup chełmiński, potem poznański, kanclerz wielki koronny*, PSB, t. 23, 1978, s. 658–661.

¹² Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 113–114.

¹³ Por. tamże, s. 190–191.

gowanie, wznawianie i łączenie kościołów parafialnych oraz beneficjów, obsadzanie beneficjów z wyjątkiem prałatur i kanonikatów katedralnych oraz plebanii w dobrach biskupich. W tym okresie wikariusze generalni byli zarazem oficjalami generalnymi. Funkcję wikariuszy w Poznaniu pełnili: Stefan Skrzebowski (w latach 1759–1775), Wojciech Wyssogota Zakrzewski (1775–1781) oraz Józef Glaubicz Rokossowski (1781–1793 i nadal po śmierci Okęckiego, w pierwszych latach rządów Raczyńskiego). Wikariusz generalny był także w Warszawie, ale nie znamy nazwisk duchownych pełniących ten urząd, jako że akta tamtejsze nie przetrwały do naszych czasów. Wydaje się, że ich uprawnienia mogły być mniejsze niż wikariusza poznańskiego, gdyż w Warszawie rezydował ordynariusz¹⁴.

Elitę duchowieństwa diecezji stanowiła kapituła katedralna poznańska, będąca jedną z najliczniejszych w kraju. W XVI wieku, jak podaje w swoim opracowaniu Konrad Lutyński, składała się z 10 prałatur i 35 kanonikatów¹⁵. W czasie wizytacji kościoła katedralnego przez biskupa Okęckiego obsadzonych było w dalszym ciągu 10 prałatur, ale już tylko 23 kanonikaty, bowiem kilka z nich zostało prawnie zniesionych, a ich uposażenie bądź to inkorporowano do prałatur, bądź aplikowano do masy kapitulnej. Grono prałatów stanowili: prepozyt, dziekan, archidiacon poznański, kantor, kustosz, scholastyk, archidiacon śremski, archidiacon pszczeński, archidiacon warszawski oraz kanclerz. Prałaci i kanonicy posiadali swoje domy w najbliższym otoczeniu katedry. Za biskupa Okęckiego w obrębie murów wzniesionych na Ostrowie Tumskim za biskupa Jana Lubrańskiego istniało 16 rezydencji, a poza murami znajdowały się trzy dalsze i jedna parcela pusta¹⁶. Rzecz jasna, nie wszyscy członkowie kapituły rezydowali na stałe przy katedrze ani nawet w Poznaniu, nie wiemy jednak, jaka była liczba nierezydujących, aczkolwiek chyba nie były to wyjątki.

Przy kościele katedralnym istniały od wieków gremia kleru niższego. Najpierw trzeba wymienić kolegium wikariuszy. Chodzi tu oczywiście nie o wikariuszy parafialnych, gdyż przy kościele biskupim parafia nie istniała, lecz o wikariuszy jako zastępców prałatów i kanoników, którzy to wikariusze wypełniali ich obowiązki, przede wszystkim chórowe. Kolegium wikariuszy przy katedrze poznańskiej zostało erygowane już w 1300 roku i według dokumentu erekcyjnego miało liczyć 33 księży. Z czasem biskupi dokonywali redukcji tych prebend, a w czasach wizytacji Okęckiego od dłuższego czasu było ich tylko sześciu, w tym wicedziekan, wicekustosz i precentor. Jeszcze w średniowieczu (połowa wieku XV) powstało kolegium penitencjarzy. Za biskupa Okęckiego skła-

¹⁴ Por. tamże, s. 208, 220–221, 239.

¹⁵ Por. K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000, s. 36.

¹⁶ Por. *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Episcopi Posnaniensis et Varsaviensis Supremi Regni Cancellarii Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis visitatio die 15. Junii anno 1781 coepta, iam vero die 18. Septembris 1784 finita*, Poznań 1917, s. 27–41, 59–65.

dało się z trzech duchownych, a czwarty był brany z klasztoru dominikanów. Następne kolegia miały młodszą metrykę i pochodziły z czasów biskupów Jana Lubrańskiego, Andrzeja Szołdrskiego i Wojciecha Tolibowskiego, a były to: kolegium psalterzystów, mansjonarzy oficjum Męki Pańskiej, mansjonarzy oficjum Najświętszej Maryi Panny oraz rorantystów. W interesującym mnie czasie wszystkie te sześć kolegiów nadal istniało, ale obsada personalna była znacznie mniejsza, a to dlatego, że poszczególni duchowni posiadali instytucję na beneficja w różnych kolegiach, co było spowodowane głównie zmniejszeniem się ich uposażenia. W latach 80. XVIII wieku z katedrą związanych było już tylko 18 duchownych należących do wspomnianych kolegiów kleru niższego. Kapituła i wymienione kolegia nie wyczerpywały listy beneficjów kościoła katedralnego. Były z nim związane jeszcze bardzo liczne fundacje altaryjne przywiązane do poszczególnych ołtarzy znajdujących się w dziesięciu kaplicach oraz do sześciu innych ołtarzy rozmieszczonych w różnych miejscach kościoła, a zniesionych podczas niedawnej wówczas jego restauracji. Fundacje te były bardzo liczne, niekiedy przy jednym ołtarzu czy kaplicy istniało po kilka ministeriów. Niższy kler katedralny po części zamieszkiwał w bliskości katedry, po części przy kościołach NMP, św. Mikołaja czy innych świątyniach poznańskich¹⁷.

Diecezja poznańska miała także pewną liczbę kapituł kolegiackich. Na Mazowszu istniała kapituła kolegiaty św. Jana w Warszawie (przeniesiona tam dużo wcześniej z Czerska) i liczyła prawdopodobnie siedem prałatur i 12 kanoników. W wielkopolskiej części diecezji natomiast w XVIII wieku istniało sześć tego rodzaju kapituł. W samym Poznaniu były to: kapituła przy kolegiacie NMP in Summo, kapituła przy kościele św. Mikołaja (był to kościół parafialny dla Ostrowa Tumskiego — głównie dla świeckiej służby mieszkającego tam duchowieństwa — dla Zagórza i przede wszystkim Chwaliszewa, które było miasteczkiem własnym kapituły katedralnej) i wreszcie kapituła kolegiacka św. Marii Magdaleny w murach Poznania lewobrzeżnego. Poza Poznaniem istniały trzy kapituły: w Środzie, Szamotułach i najmłodsza w Czarnkowie. W XVIII wieku ich rola i znaczenie bardzo się pomniejszyły; nie wszystkie prebendy były obsadzone, gdyż dochody nie wystarczały na utrzymanie pierwotnej liczby prebendarzy¹⁸.

Całe terytorium diecezji było podzielone na cztery archidiaconaty. Dla porównania na ziemiach polskich mniej miały ich diecezje: chełmińska (2), płocka (3) i włocławska (3), natomiast gnieźnieńska liczyła archidiaconatów osiem, a krakowska archidiaconatów lub innych, o podobnym charakterze jednostek terytorialnych aż 12, co wynikało ze znacznie większego obszaru tych dwóch ostatnich diecezji¹⁹. W wielkopolskiej części diecezji funkcjonowały archidiaconaty: poznański (wraz z rozległym obszarem na północ od Noteci aż po Wałcz,

¹⁷ Por. tamże, s. 80–81, 85, 87–90, 102–103, 109–112, 114–123.

¹⁸ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 590–596, 601–613, 615–618, 620–621.

¹⁹ Por. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, s. 79–82.

Czaplinek i Jastrowie), śremski i pszczewski, natomiast część mazowiecka stanowiła archidiecezję warszawską²⁰. W XVIII wieku ten podział był utrzymywany i np. wizytacje generalne przeprowadzane były w ramach poszczególnych archidiecezji, jednak rola archidiecezji była w tym czasie niewielka, co było skutkiem redukcji ich kompetencji przez sobór trydencki. Natomiast wydatnie wzrosła rola dziekanów, którzy byli faktycznie ogniwami łączącymi lokalne duchowieństwo parafialne z biskupem ordynariuszem albo raczej jego wikariuszem generalnym²¹.

Podział diecezji na dekanaty ulegał pewnym modyfikacjom, ale nigdy nie miały one charakteru zmian strukturalnych o zasięgu ogólnodiecezjalnym. Archidiecezja poznańska tworzyła dekanaty Buk, Czarnków, Kostrzyn, Oborniki, Poznań, Pyzdry, Rogoźno, Środa, potem także Wałcz. Do archidiecezji śremskiej należały dekanaty Borek, Kościan, Koźmin, Krobia, Nowe Miasto, Śmigiel, Śrem, Wschowa, a do pszczewskiej Grodzisk, Lwówek i Zbąszyń. Natomiast w archidiecezji warszawskiej było dekanatów dziesięć: Błonie, Garwolin, Gąbin, Grójec, Latowicz, Liw, Mszczonów, Piaseczno, Sochaczew, Warka²². Dziekanów ustanawiał ordynariusz na czas nieograniczony, niekiedy sprawowali ten urząd dożywotnio.

Ogólna liczba parafii w diecezji poznańskiej około roku 1772 wynosiła 466. Z diecezji na ziemiach polskich najwięcej parafii miały krakowska (890) i gnieźnieńska (676), co wynikało głównie z ich wielkiego obszaru. Średnia powierzchnia parafii w diecezji poznańskiej wynosiła 61 km kw.²³ Dla porównania dzisiaj archidiecezja poznańska obejmuje niecałe 10 tys. km kw. (a więc jest trzykrotnie mniejsza niż w XVIII wieku), a jeden kościół parafialny przypada na 24 km kw. (dwa i pół razy mniej niż w XVIII wieku)²⁴. Na podstawie badań szczegółowych przeprowadzonych dla siedmiu dekanatów archidiecezji poznańskiej możemy stwierdzić, że 49% kościołów parafialnych było drewnianych, 42% murowanych, 7% szachulcowych i 2% o konstrukcji mieszanej (np. prezbiterium murowane, nawa drewniana). W całej Rzeczypospolitej odsetek kościołów drewnianych był o 7% wyższy (56%), murowanych zaś i szachulcowych odpowiednio o kilka procent niższy. Dla tej samej zbiorowości kościołów akta wizytacji generalnej z lat 1777–1784 podają, że prawie trzy czwarte tych budowli

²⁰ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 290–291, 293, 301–302; S. Litak, *Struktura terytorialna...*, s. 107–108.

²¹ W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim* [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 55–258, tu: s. 82–83, 92–93.

²² Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 291, 297; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, s. 81–82.

²³ Por. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, s. 86–90.

²⁴ Por. *Rocznik Archidiecezji Poznańskiej 2013*, Poznań 2013, s. 38; *Konferencja Episkopatu Polski. Informator 2013*, Tarnów 2013, s. 189.

było w stanie dobrym lub zadowalającym, 16% było zniszczonych, a 10% bardzo zniszczonych²⁵.

Oprócz świątyń parafialnych istniały jeszcze inne kategorie kościołów: filialne i szpitalne oraz dość liczna grupa kościółków i kaplic o rozmaitej genezie fundacji. Niemala była liczba kaplic prywatnych w dworach, pałacach i zamkach należących do właścicieli ziemskich²⁶.

Zbiorowość duchowieństwa była niezwykle zróżnicowana. Byli więc prałaci i kanonicy w kapitułach, rządcy kościołów parafialnych (plebani, prepozyci, komendarze), inni duchowni w kościołach parafialnych (wikariusze, altarzyści, prebendarze kaplic, mansjonarze, kaznodzieje, zakonnicy zatrudnieni do pomocy duszpasterskiej), duchowni w kościołach nieparafialnych (komendarze kościołów filialnych, prepozyci kościołów szpitalnych, inni prebendarze) oraz inni duchowni przebywający na terenie diecezji (np. kapelani dworscy, profesorowie akademii Lubrańskiego, seminarium duchownego i zatrudnieni w szkołach publicznych, kapelani mniszek, kapelani wojska)²⁷. Wydaje się, że w przeciwieństwie do pierwszej połowy XVIII wieku oraz do początków wieku XIX w prezentowanym tutaj okresie w diecezji poznańskiej nie odczuwano braku kapłanów. Parafie z małymi wyjątkami miały swoich rządców i duszpasterzy, choć uderza stosunkowo niewielka liczba wikariuszy. Wynikało to zapewne z braku osobnych fundacji na ich utrzymanie oraz z faktu, że większość parafii miała stosunkowo niewielką liczbę wiernych. O tym, że braku kandydatów do kapłaństwa w tym czasie nie było, świadczy zapis z wizytacji kościoła św. Marcina w Poznaniu, gdzie wizytator nalega na prepozyta, aby wystarał się o nowego wikariusza oraz przynajmniej dwóch altarzystów, przy czym stwierdza: „Nadmiar takich kapłanów łatwo dostarczy seminarium poznańskie albo oficjał generalny, jeśli tylko prepozyt będzie tego szczerze chciał”²⁸. Duchowni wywodzili się rzecz jasna w zdecydowanej większości z terenu diecezji poznańskiej. Natomiast pod względem pochodzenia społecznego wyraźnie dominowali synowie mieszczan (dla

²⁵ Por. P.F. Neumann, *Archidiakoniat poznański w świetle wizytacji generalnej z lat 1777–1784. Sieć kościołów i kaplic, budowle kościelne, duchowieństwo*, Poznań 2011, s. 167, 249; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 86.

²⁶ Por. P.F. Neumann, *Archidiakoniat poznański...*, s. 107–108.

²⁷ Por. tamże, s. 388–389.

²⁸ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. AV 30, *Visitatio generalis Decanatus Posnaniensis auctoritate nuper pie defuncti Pastoris inchoata demum pari auctoritate Illustrissimi Excellentissimi et Reverendissimi Domini Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Posnaniensis et Varsaviensis Supremi Regni Cancellarii Equitis Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai consummata per Iosephum Łodzian Rogaliński Sanctae Theologiae et Utriusque Iuris Doctorem, Decanum Cathedralem Posnaniensem, in Archidiaconatu Sremensi et per Decanatum Posnaniensem specialiter delegatum Visitatorem Generalem, Anno quo visitavit nos Oriens ex Alto 1781, s. 426 (tłumaczenie z j. łac. własne).*

siedmiu badanych dekanatów stanowili prawie 73%), mniej było księży pochodzenia szlacheckiego i chłopskiego (odpowiednio 15 i 11%). Są to jednak dane dalece niepełne, gdyż dla wielu duchownych akta wizytacyjne nie podają danych, na których podstawie można by uzyskać wiedzę o ich pochodzeniu społecznym. Akta wizytacyjne dostarczają również informacji o postawie moralnej i obyczajach duchownych. I znowu dysponujemy tu danymi z badań dla siedmiu dekanatów archidiaconatu poznańskiego. Ocena wystawiona rządcom parafii wypada następująco: spośród 102 duchownych 59 zasłużyło na pochwałę wizytatora, dla 35 nie odnotowano ani pochwały, ani nagany. Obie te grupy stanowią łącznie 92%. Ocena pozostałych ośmiu plebanów była wyraźnie negatywna²⁹. Wydaje się, że stan taki potwierdza tezę prof. Stanisława Litaka, który o duchowieństwie łacińskim w Rzeczypospolitej napisał, że w XVIII wieku „następowała pewna poprawa w zakresie wykształcenia, stylu życia i moralności”³⁰.

Na koniec trzeba też wspomnieć, że na obszarze diecezji poznańskiej istniały wspólnoty zakonne męskie i żeńskie. Według danych ankiety Garampiego w 1772 roku w wielkopolskiej części diecezji klasztorów męskich było 35, a liczba zakonników wynosiła 760; w części mazowieckiej były 43 klasztory i 789 zakonników. W Wielkopolsce najliczniej reprezentowani byli bernardyni i reformaci (po sześć domów), cystersi (cztery opactwa) oraz dominikanie i franciszkanie konwentualni (po cztery klasztory), ponadto jezuita w czterech placówkach, ale ten zakon właśnie w tym czasie zostaje zniesiony i znikają gwałtownie ich bardzo zasłużone placówki w Poznaniu, Międzyrzeczu, Wałczu i Wschowie³¹. Zdecydowanie mniej było klasztorów żeńskich. W części mazowieckiej dziesięć domów, w wielkopolskiej siedem, w Poznaniu dominikanki mniszki i dominikanki tercjarki, bernardynki, benedyktynki i karmelitanki bose oraz cysterki w Owińskach i klaryski w Śremie³². Zakony męskie osiągnęły w tym czasie apogeum swego rozwoju, epoka zakonów i zgromadzeń żeńskich dopiero nadejdzie.

Śmierć biskupa Okęckiego i dokonany w tym samym roku drugi rozbiór Polski stanowiły koniec długiej epoki w dziejach diecezji poznańskiej. Wkrótce

²⁹ Por. P.F. Neumann, *Archidiaconat poznański...*, s. 401–402, 407, 413–414.

³⁰ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej...*, s. 212.

³¹ Por. *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bienkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, s. 186–294 (Tabele źródłowe 1–69).

³² Por. E. Janicka-Olczakowa, *Zakony żeńskie w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 731–778, tu: s. 767, 769; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010, s. 287–376 (Leksykon polskich klasztorów żeńskich obrządku łacińskiego); też, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1: *Polska Zachodnia i Północna*, Warszawa 2004, t. 2: *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2005; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 775–781. Zob. także: J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościołków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1–3, Poznań 1858–1863 (reprint).

odpadnie od niej część mazowiecka, z której utworzona zostanie diecezja warszawska. Biskupi poznańscy wrócą do Poznania. Diecezja przez ponad 100 lat będzie funkcjonować w organizmie obcego państwa, monarchii pruskiej. Pod panowaniem pruskim załame się kościelny system beneficjalny oparty na własności ziemskiej i kapitałach. Ulegną likwidacji lub zostaną w istotny sposób ograniczone korporacje duchownych, które miały za cel przede wszystkim oddawanie chwały Bogu. Na skutek polityki protestanckiego państwa znikną wszystkie zakony ze swymi dziełami i bogactwem duchowości. Po niedługim czasie jednak Kościół zacznie podejmować działalność zmierzającą do wzmacniania ducha narodu, a duchowni coraz bardziej będą się angażować w pracę organiczną. Akcent w życiu i działaniach duchownych zostanie zdecydowanie przesunięty na duszpasterstwo i zaangażowanie w sprawy społeczne w duchu kościelnym. Równocześnie jednak nowa epoka będzie kontynuacją poprzedniej w tym, co najistotniejsze. Kontynuacja ta będzie widoczna w osobie każdego następnego biskupa poznańskiego, w kolejnych generacjach duchownych oraz następujących po sobie pokoleniach wiernych świeckich, trwających niezmiennie na tej ziemi i tworzących wspólnotę diecezji, a następnie archidiecezji poznańskiej.

The Poznań Diocese at the Decline of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Summary

In the investigated period of the years 1768–1793, the Poznań diocese belonged to the Gniezno metropolitan area and comprised the territory of more than 28 000 square kilometers, divided into two parts — Great Poland and Masovia. Poznań bishops resided mainly in Warsaw, in the Masovian part. The diocesan office in the years 1768–1780 was held by Andrew Stanislaus Młodziejowski and in the years 1780–1793 by Anthony Onuphrius Okęcki, both involved in state issues, including the post of crown chancellors. Pontifical duties were performed mainly by bishops suffragan, while the diocese was managed by general curates. The cathedral chapter in Poznań, constituted by 10 prelates and 23 canons, was the elite of the clergy. In addition to that, there were other bodies of clergy like curates, penitentiaries, two missionary colleges, chorale and altarists. Collegiate chapters existed in three churches in Poznań, as well as in Warsaw, Środa Wielkopolska (Great Poland), Szamotuły and Czarnków. The area of the diocese was divided into four archdeaconships — Poznań, Śrem, Pszczew and Warsaw — each divided into deaconships, amounting to the number of twenty nine. Within the territory of the diocese there were 466 parish churches and a significant number of churches and chapels of various character, with an abundance of priests. The clergymen derived mainly from the townspeople, and delegates of the bishop visiting the parishes positively assessed their moral conduct. In 1772 there were 78 male monasteries with 1549 monks and 17 female monasteries in the whole diocese.

Keywords

Poznań diocese, Poznań bishop, Andrew Stanislaus Kostka Młodziejowski, Anthony Onuphrius Okęcki, Poznań cathedral, Poznań chapter, collegiate churches, archdeaconships, deaconships, parishes, religious orders

Słowa kluczowe

diecezja poznańska, biskup poznański, Andrzej Stanisław Kostka Młodziejowski, Antoni Onufry Okęcki, katedra w Poznaniu, kapituła poznańska, kolegiaty, archidiaconaty, dekanaty, parafie, zakony

Zastosowany skrót

PSB — Polski Słownik Biograficzny, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk

Bibliografia**Źródła archiwalne**

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

sygn. AV 30

Visitatio generalis Decanatus Posnaniensis auctoritate nuper pie defuncti Pastoris inchoata demum pari auctoritate Illustrissimi Excellentissimi et Reverendissimi Domini Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Posnaniensis et Varsaviensis Supremi Regni Cancellarii Equitis Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai consummata per Iosephum Łódzia Rogaliński Sanctae Theologiae et Utriusque Iuris Doctorem, Decanum Cathedralium Posnaniensem, in Archidiaconatu Sremensi et per Decanatum Posnaniensem specialiter delegatum Visitatorem Generalem, Anno quo visitavit nos Oriens ex Alto 1781.

Źródła drukowane

Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Episcopi Posnaniensis et Varsaviensis Supremi Regni Cancellarii Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis visitatio die 15. Junii anno 1781 coepta, iam vero die 18. Septembris 1784 finita, Poznań 1917.

Konferencja Episkopatu Polski. Informator 2013, Tarnów 2013.

Rocznik Archidiecezji Poznańskiej 2013, Poznań 2013.

Opracowania

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, opr. M. Banaszak, F. Lenort [w:] *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1975 r.)*. *Informator o materiałach archiwalnych*, red. C. Skopowski, t. 2, Warszawa 1982, s. 237–487.

Banaszak M., *Prymasostwo polskie w dziejach narodu i Kościoła (do roku 1939)* [w:] *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 35–57.

- Borkowska M., *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1: *Polska Zachodnia i Północna*, Warszawa 2004; t. 2: *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2005.
- Borkowska M., *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Okęcki Antoni Onufry herbu Radwan (1729–1793) biskup chełmski, potem poznański, kanclerz wielki koronny*, PSB, t. 23, 1978, s. 658–661.
- Jakubowski W., Solarczyk M., *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku. Informatorium historyczne*, Warszawa–Olsztyn 2011.
- Janicka-Olczakowa E., *Zakony żeńskie w Polsce [w:] Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 731–778.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Litak S., *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.
- Lutyński K., *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000.
- Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1–3, Poznań 1858–1863 (reprint).
- Małecki H., *Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 11 (1998), s. 11–50.
- Müller W., *Diecezje w okresie potrydenckim [w:] Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 55–258.
- Müller W., Szczygielski W., *Młodziejowski (Młodziejewski) Andrzej Mikołaj herbu Korab (1717–1780) kanclerz wielki koronny, biskup poznański*, PSB, t. 21/3, z. 90, 1976, s. 428–432.
- Neumann P.F., *Archidiakoniat poznański w świetle wizytacji generalnej z lat 1777–1784. Sieć kościołów i kaplic, budowle kościelne, duchowieństwo*, Poznań 2011.
- Neumann P.F., *Jan Joachim Tarło biskup kijowski (1718–1723) i poznański (1723–1732). Czynności pontyfikalne*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 11 (2016), s. 109–152.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Weiss A., *Poznańska diecezja [w:] Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 170–197.
- Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972.